

ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИНИНГ ЕТУК ОЛИМИ МУЛЛО АЛИ АЛ-ҚОРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8162917>

Жўрабоева Мафтуна Ботиржон кизи

Тошкент Ислом Институтини 4-курс талабаси

Исми ва насаби. Тўлиқ исми – Нуриддин Абу ал-Ҳасан Али ибн Султон ибн Муҳаммад ал-Қори ал-Ҳаравий ал-Маккий ал-Ҳанафий бўлиб, “Мулло Али ал-Қори” номи билан машҳурдир²⁵.

Мулло Али ал-Қорининг Ҳиротда туғилганлиги тўғрисида ҳеч қандай ҳилоф бўлмасда, туғилган санасини ҳақида маълумот қолдирилмаган. Чунки ўша даврларда чақалоқ туғилганда унинг туғилган санасига эътибор бўлмагани сабабли инсонлар буни тайин қилишга аҳамият бермас эдилар²⁶.

Аммо ҳижрий 1014 (милодий 1636 йил) санада Макка шаҳрида вафот этганлиги тўғрисида эса барча тарихчилар бир хил фикр билдирганлар..

Таълими. Мулло Али ал-Қори туғилиб ўсган юрт – Ҳиротда дастлаб Қуръони карим илмини ўрганди. Сўнг уни ёд олди, тажвид илмини ўрганди ва устози – ўз даврининг етук олимларидан бўлган Муийнуддин ибн ал-Ҳофиз Зайниддин ал-Ҳаравийдан дарс олди. У асосий илмини Ҳиротдаги ўша даврнинг энг машҳур шайхларидан ўрганди. Илм ўрганишининг илк давридаёқ кўпгина катта китобларни ўқиб ўрганиб пухта ўзлаштириб олди²⁷. Ҳирот шаҳри Темурийлар ҳукмронлиги даври (уларнинг ҳукмронлиги ҳижрий 817 санадан ҳижрий 912 санагача давом этган)да давлат пойтахти, маънавият ва маданият ўчоғи ҳисобланар эди.

Мулло Али ал-Қори туғилган вақтлар эса, Ҳиротда илм-фан гуллаб-яшнашининг орқага кетаётган ва маънавий муҳит инқирозга юз тутиб бораётган бир давр эди.

“Пошо Исмоил” номи билан танилган Сафавийларнинг биринчи подшоҳи Исмоил ибн Ҳайдар ас-Сафавий Ҳиротга келганда мусулмонларни зулм билан қатл қила бошлади. Шу сабабли Ҳиротдан кўшлаб уламолар ўз юртларини ташлаб чиқиб кета бошлади. Шулар қатори Сафавийлар зулм-истибдоди кучайган бир даврда Мулло Али ал-Қори ҳам ўз юртини тарк

²⁵ “Мирқот ал-мафотих шарҳ мишкотул масобих”. Байрут, Дор ал-кутуб ал-илмийа, ҳиж. 1422й, мил. 2001й, 1 жилд, 16 бет.

²⁶ “Мирқот ал-мафотих шарҳ мишкотул масобих”. Байрут, Дор ал-кутуб ал-илмийа, ҳиж. 1422й, мил. 2001й, 1 жилд, 16 бет.

²⁷ «Хулосатул асар», 3 жилд 185 бет; “Самт ан-нужум”, 4 жилд, 393 бет.

қилиб, Маккаи Мукаррамага ҳижрат қилди. У сафар давомида кўплаб шаҳарларда бўлиб, у ерлардаги илмий давраларда қатнашади, уламолар билан суҳбат куриб, уларнинг илмидан баҳраманд бўлди.

Тарихчилар унинг Маккага рихлат қилган санасини зикр қилмаганлар. Аммо, ҳижрий 952 йилда Маккага кириб борганини айтганлар.

Мулло Али ал-Қори Балад ал-амин – Маккаи мукаррама шаҳрига кириб истиқомат қила бошлади. Шу кундан бошлаб унинг ўз илмий фаолиятини олиб бориши учун тинч ва осуда ҳаёт бошланди. ماشойих ва уламоларнинг дарс ҳалқаларида иштирок этди. Шу асрнинг кўпгина уламоларининг илмларидан баҳраманд бўлди ва илм олиш йўлида юксалиб борди. Бу даврда Макка шаҳри ва хусусан, араб диёрларида кўпроқ Шофеъий, Моликий ва Ҳанбалий мазҳаблари тарқалган эди. Мазкур мазҳабларга эргашган баъзи кишилар етук аллома Имом Аъзам мазҳабини камситиб, уни “фақат раъйга асосланган” деган гапларни тарқатишарди. Баъзилар эса, ҳатто Абу Ҳанифанинг ўзига маломат тошини отиб, у зотни ҳадис илмида нўноқлиги борасида ножўя сўзлар билан айблашарди. Мулло Али ал-Қори Ҳанафий мазҳабига мансуб бўлгани учун ҳам, мазҳаб ҳимояси йўлида уларга қарши кескин курашиб раддиялар ёзди, Абу Ҳанифа шаънини ҳимоя қилишга ва ҳатто инкор этилиш даражасига етган ҳанафий мазҳабини ҳимоя қилишга уринди, бунинг уддасидан чиқди ҳам. Чунончи, у “ан-Ниқоя мухтасар ал-виқоя” номли фикҳга оид ҳанафий мазҳабидаги “Мухтасар ал-виқоя” китобига ёзган шарҳида барча аҳкомларни оят ва ҳадис билан исботлаб берган.

Аллоҳ таоло унинг қалбига илмларни жойлаш учун кенг қилди ва Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: *“Аллоҳ кимга яхшиликни ирода қилса, уни динда фақиҳ қилиб қўяди”*,²⁸ деган ҳадисларининг исботи ўларок у кишига барча яхшиликларни берди.

Уни қидирган киши ё бирор китоб олдида ўтириб мутолаа қилаётганида ёки бирор олимнинг ҳузурда дарс тинглаётганида топиши мумкин эди. У ўз юрти Ҳиротда бўлганида ҳам, илм йўлини тутиб бошқа юртларда бўлганида ҳам ўз даврининг машҳур уламоларидан таълим олди, ҳамма жойда олим ва фузалолар даврасида мутассил равишда ўз илмини оширишга ҳаракат қилди.

Мулло Али ал-Қори бир неча йиллар Байтуллоҳ ал-Ҳаром уламоларидан дарс олишни ўзига лозим тутгани, илм ва таълимга кучли рағбат қўйгани боис тез фурсатда бармоқ билан саналгудек бўлган замонасининг етук

²⁸ Имом ал-Бухорий, “Саҳиҳ ал-Бухорий”, Илм китоби, “Аллоҳ кимга яхшиликни ирода қилса...” боби, 71 ҳадис.

олимларидан бўлиб етишди ва улар қаторида жой олди. Илм талаб қилишда тинмади, диний илмлар мажмуаси – ҳадис, тафсир, фикҳ ва қироат илми бўйича катта шуҳратга эга бўлди, илмий даражаси юксалиб, ёзган асарлари ва шарҳлари тезда ҳар томонларга ёйилди. Илмий фаолиятини юксалтириш, давом эттириш ва тарқатиш мақсадида ҳар йили битта мусхаф – Қуръони карим кўчириб ёзиб уни сотарди ва шу орттирган даромади келгуси йилгача етарди. Шу ерда Мулло Али ал-Қорининг моҳир хаттот эканлиги, ундан бир неча Қуръони карим нусхалари қолгани ва ҳалигача машҳур мезейларда сақланаётганини зикр қилиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

“Ал-Қори” деб номланишига унинг қироат илмида моҳир ва пешқадам, бу илмда етук билимдон, мустаҳкам ва пухта эгаллагани сабаб бўлиб, Ислом оламида ҳам Мулло ал-Қори номи билан шуҳрат топган.²⁹ Бу борада ўзининг ёзган асарлари ва шарҳларида баён қилиб берилган.

Мулло Али ал-Қори ҳақидаги маълумотлар асосан ўрта аср манбаларида, қисман олимнинг ўз асарларида ҳам келтирилган. Унинг ҳаёти ва фаолиятини ёритишда Ҳожи Халифанинг “Кашф аз-зунун”, Муҳаммад ал-Муҳиббийнинг “Хулоса ал-асар фий аъён ал-қорн ал-ҳадий ʻашар” ва аш-Шавкониининг “Ал-бадр ат-толий” асарлари асосий манба бўлиб ҳисобланади.

Муҳаммад ал-Муҳиббий “Хулоса ал-асар фий аъён ал-қорн ал-ҳадий ʻашар” номли китобида: *“Мулло Али ал-Қори фозил илм пешволаридан, энг намунали етук тадқиқотчилардан бири бўлиб, ўз асрининг беназир олими, ибораларни тузатиш ва тадқиқ этишида ўта моҳир, имом, фақиҳ, муҳаддис, усул ва наҳв билимдони, муфассир, мутаққалим, мутасаввиф, тарихчи ва адабиётшунос бўлган. Унинг шуҳрати ва донги бутун ислом дунёсига таралган бўлиб, унда ақлий ва нақлий билимлар мужассам эди. Суннати набавияга келсак, у бу борада етук мутахассис бўлган”*, деб келтиради³⁰.

Аш-Шавкониининг “Ал-Бадр ат-толий” асарида келтиришича, Мулло Али ал-Қори ўнинчи ҳижрий сананинг бошларида майдонга келган мужаддид, мухтаҳиддир.³¹ Мулло Али ал-Қори шундай юксак мартабага кўтарилганлигидан бўлса керакки, у бошқа мазҳаб имомларига ва айниқса, Имом Шофийий ва у кишининг издошларига кўп масалаларда ўз китобларида эътирозларини билдирган. Имом Моликка эса намозда қўлни пастга тушириб ўқиш борасида қарши чиққан. Бироқ, бу ишлар Мулло Али ал-

²⁹ Муҳаммад ал-Муҳиббий. “Хулоса ал-асар фий аъён ал-қорн ал-ҳадий ʻашар”. 3 жилд, 185 бет; “Самт ан-нужум” 4 жилд, 393 бет.

³⁰ Муҳаммад ал-Муҳиббий. “Хулосат ал-асар фий аъён ал-қорн ал-ҳадий ʻашар”.

³¹ Муҳаммад ал-Муҳиббий. “Хулосат ал-асар фий аъён ал-қорн ал-ҳадий ʻашар”.

Қорига кўшлаб қийинчиликларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Шунга қарамай, аш-Шавконий Мулло Али ал-Қорини кўллаб, шундай деб таъкидлайди: *“Бу унинг мартабаси баланд, юсаклигидан далолатдир. Мужтаҳид ўзи қарши чиққан ва ундаги саҳиҳ далилларга хилоф бўлган нарсаларни баён этиши керак. Бунда эътирозга дуч келган фикрларнинг эгаси буюк ва буюк эмаслигига қарамаслик лозим”*.³² Шу тариқа аллома одамларга ўзининг илми, асарлари, ақлу заковати билан то вафот этгунига қадар манфаат етказиб юрди.

Мулло Али ал-Қори Мовароуннаҳр ва Арабистон диёрларининг етук уламоларидан таълим олган бўлиб, уларнинг кўплигидан санаб саноғига етиб бўлмайди. Илм олиш мақсадида барча йўлларни босиб ўтди. Унинг устозлари орасида араб миллатига мансублари ҳам кўп эди. Мулло Али ал-Қори ўзи илм олган замонасининг ягона уламолари ва фазилятли шайхларидан куйидагиларни ўз асарларида келтириб ўтган:

1. Шайхобуддин Абу ал-Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Али ибн Муҳаммад ибн Али Ҳажар ал-Ҳайтабий ас-Саъдий ал-Ансорий аш-Шофеъий ал-Мисрий ал-Маккий. Факих, муҳаққик, муфтий. *“Ибн Ҳажар ал-Ҳайтабий”* номи билан машҳур. Вафоти ҳижрий 973 сана.³³

2. Аллома Алоуддин ибн Ҳисомуддин Абдулмалик ибн Қозихон ал-Қураший ал-Жўнғурий ар-Рихонфурий ал-Ҳиндий ал-Маданий ал-Маккий. Муҳаддис ва факих. *“Али ал-Муттакий ал-Ҳиндий”* номи билан машҳур. *“Канз ал-буммол мин сунан ал-ақвал вал-афъал”* китобининг муаллифи. Ҳижрий 975 санада Маккаи Мукаррамада вафот этган.³⁴

3. Муҳаммад Саийд ибн Мавлоно Хўжа Ҳанафий ал-Хуросоний. Муҳаддис. *“Мир Аллон”* номи билан машҳур. Ҳиндистоннинг Агра шаҳрида ҳижрий 981 санада вафот этган.³⁵

4. Шайх Зайниддин Атиййа ибн Али ибн Ҳасан ас-Салмий ал-Маккий аш-Шофеъий. Муфассир, факих. Шайхул муслимийн, ўз даврида Макканинг олими ва фақиҳи бўлган. Маккаи Мукаррамада ҳижрий 982 санада вафот этган.³⁶

5. Аллома шайх Мулло Абдуллоҳ ибн Саъиддин ал-Урий ас-Синдий ал-Маккий ал-Ҳанафий. Муҳаддис, мусаннид, факих, кози, етук олим. Маккаи Мукаррамада ҳижрий 984 санада вафот этган.³⁷

³² Маржоний. *“Вафийёт ал-Аслоф”*.

³³ *“Шузурот аз-заҳаб”*, 8 жилд, 370 бет; *“Хулоса ал-асар”*, 2 жилд, 166 бет; *“Мирқот ал-мафотих”*, 1 жилд, 17 бет

³⁴ *“Шузурот аз-заҳаб”*, 8 жилд, 399 бет; *“Ҳадиййа ал-ориғийн”*, 1 жилд, 746 бет; *“Мирқот ал-мафотих”*, 1 жилд, 17 бет

³⁵ *“Нузха ал-хавотир”*, 4 жилд, 331 бет; *“Мирқот ал-мафотих”*, 1 жилд, 17 бет

³⁶ *“Ал-аълум”*, 5 жилд, 33 бет; *“Мирқот ал-мафотих”*, 1 жилд, 18 бет

³⁷ *“Шузурот аз-заҳаб”*, 8 жилд, 304 бет; *“Мирқот ал-мафотих”*, 1 жилд, 18 бет

6. Шайх Абул Исо Қутбиддин Муҳаммад ибн Алоуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ан-Наҳрвоний ал-Ҳиндий ал-Маккий ал-Ҳанафий. Муфассир, муаррих (тарихчи-тарихнавис), мударрис, муфтий. “Ал-Қутбий” номи билан машҳур. Маккаи Муқаррамада ҳижрий 990 санада вафот этган.³⁸

7. Шайх Шихобуддин Аҳмад ибн Бадруддин ал-Аббосий аш-Шофеъий ал-Мисрий ал-Ҳиндий. Ҳиндистоннинг Аҳмадобод шаҳрида ҳижрий 992 санада вафот этган. Фақиҳ. Али ал-Қори ундан Маккаи Муқаррамада илм олган.³⁹

8. Шайх Муҳаммад ибн Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдуррахмон ибн Аҳмад ал-Бакрий ас-Сиддикий аш-Шофеъий ал-Мисрий. Муҳаддис, фақиҳ. Маккаи Муқаррамада ҳижрий 993 йилда вафот этган.⁴⁰

9. Шайх Синонуддин Юсуф ибн Абдуллоҳ ал-Амосий ар-Румий ал-Ҳанафий ал-Маккий. Фақиҳ, воиз. Маккаи Муқаррамада ҳижрий 1000 санада вафот этган.⁴¹

10. Шайх ас-Сайид Закариё ал-Ҳусний. Бу зот Имом Раббонийнинг шогирди бўлган. Уларнинг талабалари: Исмоил ибн Абдуллоҳ аз-Зувоний. Муҳаддис, мусаннид.⁴²

Бундан ташқари етук алломалардан: Ҳожа Абдуллоҳ ас-Самарқандий ан-Накшбандий, Шайх Али ал-Муттакий, Шайх Миркалон ва бошқа кўплаб устозлардан илм олган. У киши ноёб заковат, ўткир зеҳн, нозик фаҳму фаросат ва комил ақл соҳиби бўлган. Илм олиш йўлида унга дуч келган барча машаққатларни сабр ва матонат билан енгиб ўтган. Мулло Али ал-Қорининг юқорида номлари зикр этилган барча устозлари силсила орқали келаётган ишончли илм соҳиблари бўлишган. Мулло Али ал-Қори мана шундай етук устозлардан илм олиш шарафига муяссар бўлган.

Мулло Али ал-Қори ўз даврининг йирик тилшуноси, шоири ва олими сифатида машҳурдир. У илм чўкқиларини забт этишда ўша даврнинг кўплаб уламоларидан дарс олган. Маълумки, Ўрта Осиё минтақаси мусулмонлари ҳанафий таълимоти ва мазҳабига амал қилади. Мулло Али ал-Қори ҳам шу диёрда ўсган, шу анъанани ўзига сингдирган. У Мовароуннаҳр уламоларининг илмий мактабини ўтади. Сўнг эса илмий сафар уюштириб, кўплаб араб юртларида бўлди ва охири Макка шаҳрида бутунлай истиқомат

³⁸ “Шузурот аз-заҳаб”, 8 жилд, 420 бет; “ал-Аълом”, 6 жилд, 234 бет; “Мирқот ал-мафотих”, 1 жилд, 18 бет

³⁹ “Шузурот аз-заҳаб”, 8 жилд, 426 бет; “Мирқот ал-мафотих”, 1 жилд, 18 бет

⁴⁰ “Ал-бизоъа ал-музжот”, 13 бет; “Мирқот ал-мафотих”, 1 жилд, 18 бет.

⁴¹ “Ҳадиййа ал-ориғийн”, 2 жилд, 565 бет; “Мирқот ал-мафотих”, 1 жилд, 18 бет.

⁴² “Ал-бизоъа ал-музжот”, 5 бет; “Мирқот ал-мафотих”, 1 жилд, 18 бет.

қилиб қолди. Араб диёрларида эса, бошқа ханбалий, шофеъий ва моликий мазхабининг вакиллари билан учрашди, улар билан илмий мунозаралар қилди, уларга илм ўргатди ва ўрганди.

Талабалари: Ҳар бир олимнинг ўзига яраша атрофида талабалари бўлганда нега Мулло Али ал-Қорининг талабалари бўлмасин? Ваҳоланки у замонасининг етук алломаси, даврининг яғонаси, муҳаққик олим, муҳаддис, факих, муфассир, қуръон илми моҳири, илм ва маърифат борасида кўли етмаган соҳа йўқ. Кўпгина тарихчиларнинг берган маълумотлари ва талабаларининг кўплиги сабабли уларнинг номларини зикр қилиш мушкул. Шунинг учун улуғ талабаларидан бир нечтасининг номларини зикр қилиш билан кифояланамиз:

1. Имом, хатиб, муфтий шайх Муҳйиддин Абдулқодир ибн Муҳаммад ибн Яҳё ибн Мукаррам ибн ал-Муҳиб ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ат-Табарий аш-Шофеъий ал-Маккий. Аллоҳ мукаррам қилган ўлка – Ҳарамнинг етук имом хатиби. Ҳижрий 1033 йилда вафот этган ва ал-Муалло қабристонига дафн қилинган.⁴³

2. Аллома, факих, қози Абдуррахмон ибн Исо ибн Муршид ал-Умрий ал-Муршидий ал-Маккий ал-Ҳанафий Аллоҳ мукаррам қилган ўлка – Ҳарами шариф уламолари ва муфтийларининг устози, шайхул ислом. Нафас қисилиши хасталигидан ҳижрий 1037 санада шаҳид бўлган.⁴⁴

3. Шайх Муҳаммад Абу Абдуллоҳ. “Абдулазим ал-Маккий ал-Ҳанафий ибн Мулло Фаррух ибн Абдул Муҳсин ибн Абдулҳолик ал-Мавравий (Маврага нисбат берилган)” номи билан машҳур бўлган. Рим аъмолларидан. Маккаи Мукаррамада ҳижрий 1061 санада вафот этган.⁴⁵

4. Саййид Муаззам ал-Ҳусайний ал-Балхий. Исми Али ал-Қорининг муаллафотлари – асарлари зикр қилинган “Ал-исбот вал-асонийд” номли китобда келирилган.⁴⁶

5. Сулаймон ибн Сафиййуддин ал-Жоний. Исми “Ижзати шайх Али ал-Қори” номли китобда келтирилган. У Али ал-Қоридан фикҳ илми (усул ал-фикҳ), ҳадис ва тафсир илмларини ўрганган.⁴⁷

Аллома Мулло Али ал-Қори XI асрнинг илм зирвасидаги машҳур олимлардан бири саналиб, ўз асрининг илмий соҳада яғонаси ва машҳур билимдони эди. Шу билан бирга ўз замонасидаги уламоларнинг энг йирик

⁴³ “Ҳадиййат ал-ориғийн”, 1 жилд, 600 бет; “Мирқот ал-мафотих”, 1 жилд, 19 бет

⁴⁴ “Ҳадиййа ал-ориғийн”, 1 жилд, 548 бет; “Мирқот ал-мафотих”, 1 жилд, 19 бет

⁴⁵ “Ал-имом Али ал-Қори ва асаруҳу фий илм ал-ҳадис” номли китобда зикр қилинган. 88-90 бетлар

⁴⁶ “Ал-имом Али ал-Қори ва асаруҳу фий илм ал-ҳадис” номли китобда зикр қилинган. 88-90 бетлар

⁴⁷ “Хулоса ал-асар”, 3 жилд, 185 бет; “Мирқот ал-мафотих”, 1 жилд, 19 бет.

намояндаларидан бўлиб, фикҳ, ҳадис, тафсир, кироат, усул ал-фикҳ, илм ал-калом, фароиз (мерос илми), тасаввуф, тарих, табақот, тазкира, адабиёт, тил, грамматика ва шу каби кўплаб илм соҳаларда ижод қилган, асарлар ёзган.⁴⁸ Унинг асарлари нафислиги, фойдалиги, қаноатбахшлиги, жуда осон ва енгил тилда ёзилганлиги билан ажралиб туради. “Ал-бадр ат-толий” асарида: “Мулло Али ал-Қорининг мазкур сифатларга эга бўлган асарлари туфайли хижратнинг биринчи минг йиллиги бошларида мужаддидлик рутбасига кўтарилган”, - деб ёзади аш-Шавконий.

Аллоҳ у кишига нодир заковат, китоблар ёзиш – таълифда илоҳий кудрат, бошқа асарларни тадқиқ қилиб ўрганишда сабр-бардош ва олий ақл берган. Унинг ижоди бошқа алломаларнинг илмий фаолиятидан бироз фарқ қилади. Алломанинг ижоди ва фаолияти кўпроқ шарҳ ёзишга бағишланганлигини кўришимиз мумкин. Мулло Али ал-Қори ўз илмий ва ижодий фаолиятида араб тили ва адабиётига чуқур ҳурмат билан қараган ва ўз асарларини араб тилида ёзган. Илм соҳасида қилган хизматлари шу даражага етдики, унинг асарлари китоб расталарида тўлиб кетди, у мурожаат қилмаган ва асар ёзмаган бирор соҳа қолмади десак муболаға бўлмас. Шунинг учун ҳам унинг ёзган асарлари адади ҳақида бирор киши аниқ сонни айта олмаган.

Баъзилар: “Мулло Али ал-Қорининг невараси Маккаи Мукаррамада шундай деди: “Бобомизнинг 300 та таълифоти – асарлари мавжуд бўлиб, бобом буларнинг барчасини фарзандларига вақф қилиб қолдирган ва кишиларнингбу асарлардан нусха кўчиришларига монеълик қилмасликни шарт қилганлар...” деганлар.⁴⁹

Баъзилар эса. асарлари ҳақида жуда катта сонни айтганлар. Аммо Дубайнинг “Ал-мажид” номли илмий тадқиқот марказларидан бири Али ал-Қорининг асарлари номларини келтириб ўтган. Унда 260 тани ташкил этади деб ёзилган.

Яна бошқа баъзи манбаларда: “Али ал-Қори Исломиий илмнинг турли соҳаларида 180 га яқин асар ёзиб қолдирган ва бу асарларнинг қарийб барчасининг ёзма нусхалари ҳозирги кунга қадар етиб келган”, дейилади. Унинг асарлари илм-фаннинг кўпгина соҳаларини қамраб олган бўлиб, уларнинг сони юздан ҳам ошиб кетганлигидан манбалар гувоҳлик беради. Уларни айримларини зикр этиб ўтиш билан кифояланамиз:

1. “Ал-асмар ал-жанна фий асма ал-ҳанафиййати”;

⁴⁸ Аш Шавконий. “Ал-бадр ату-толей”.

⁴⁹ Ал-иомо Мулло Али ал-Қори ва асари 110-111 бетлар; Миркот ал-мафотих, 1 жилд, 23 бет.

2. “Ал-ажвиба ал-муҳаррара фий ал-байзат ал-хабийса ал-мункара”;
3. “Адиллат ал-муътақид Аби Ҳанифа фий абавайир-росули соллаллоҳу алайҳи васаллам”, Табаъат ал-салафиййа, Маккаи Мукаррамада нашр қилинган;
4. “Ал-адаб фий ражаб ал-муражжаб”;
5. “Ал-азҳар ал-мансура фий ал-аҳадис ал-машҳура”;
6. “Ал-истидъау фий ал-истисқо”, Ал-мактуб ал-исламий милодий 1990 йил;
7. “Истийнас ан-нас би фазоили Ибни Аббас”, Дор ас-саҳобат ли ат-турос, Тонтода нашр қилинган;
8. “Ар-родд ʼала ибн ал-Арабий”;
9. “Ал-мухтасар ал-авфаа фий шарҳ ал-асмаа ал-хуснаа”
10. “Ал-мартабат аш-шуҳудиййа фий манзила ал-вужудиййа”, хижрий 1294 йилда Истанбулда “Рисала фий ваҳдат ал-вжуд” сарлавҳаси остида чоп қилинган;
11. “Ал-масъалат фий шарҳ ал-басмала”;
12. “Ал-маслук ал-аввалу фий ма тазомманаҳ ал-кашфу ли ас-суютий”;
13. “Ал-маслак ал-мутақассит фи ал-мансак ал-мутаваассит”, хижрий 1303 йилда Маккаи Мукаррамада “Ал-матбаъа ал-амириййада ва Мустафо ал-Бобий ал-Ҳалабий томонидан хижрий 1303 йилда Дорул фикрда “Иршод ас-сорий ила манасик ал-Мулло Али ал-Қори” сарлавҳаси остида нашр қилинган;
14. “Ал-манҳ ал-фикриййа ʼала муқаддимат ал-жазариййа”;
15. “Ал-маврид ар-ровиййи фий ал-мавлид ан-набавиййи”;
16. “Ан-носих вал-мансух мин ал-ҳадис”;
17. “Ан-нисбат ал-мартаба фий ал-маърифат вал-маҳабба”;
18. “Ан-наът ал-марсоъ фий ал-мажнис ал-масжаъ”;
19. “Ал-ҳайъат ас-саниййаат фий табиин аҳадийс ал-мавзуъот”;
20. “Ар-роийат фий ар-расм”⁵⁰ ва ҳоказо.
21. “Анвор ал-Қуръон ва асрор ал-фурқон”;
22. “Анвор ал-ҳужаж фий асрор ал-ҳужаж”, Дор ал-башар, милодий 1988 йил;
23. “Байан феъл ал-хайр иза дахала Макката мин ҳаж ʼан ал-ҳойри”, Булақда хижрий 1287 йилда нашр қилинган;

⁵⁰ Исмоил Пошо ал-Боғдодий. “Ҳадиййа ал-ъарифийн асма ал-муаллифийн ва осор ал-мусаннифийн”. 1951 йилда Истанбулда нашр қилинган нусха асосида Байрут нашри. 751-753 бетлар.

24. “Ат-тибийан фий байани ма фий лайла ан-нисф мин шаъбан ва лайла ал-қодри мин рамазон”;
25. “Ат-тажрид фий иъроб калима ат-тавҳид ва ма йатаъаллаку биха мин ат-тамжид”, Дор ас-саҳобат лит-турос, милодий 1990 йил ва ал-мактаб ал-ислабийда милодий 1991 йилда нашр қилинган;
26. “Ат-тасрийҳ фий шарҳ ат-тасрийҳ”, Дору Аммор ли ан-нашр, Уммон, милодий 1992 йил;
27. “Ал-ҳазар фий амр ал-ҳазор”, Дор ал-қалам, Димашқ, милодий 1991 йил;
28. “Ал-ҳазул авфар фий ал-ҳажж ал-акбар”, Надват ал-уламо, Лакну ҳижрий 1391 йил;
29. “Ад-дурра ал-музиййа фий аз-зийарот ал-мустафавиййат ар-розиййа”, Дор ас-саҳобат ли ат-турос, Булак, ҳижрий 1287 йил;
30. “Аз-захийрат ал-қасийроту фий рожаа ал-мағфироти л ал-қабийро”, Мактаб ал-ислабий;
31. “Ал-маъдин ал-аданий фий фазоили Увайс ал-Қароний”, ҳижрий 1307 йилда Истанбулда нашр қилинган;
32. “Ал-қалам ъала таҳрим симаъ ал-ағоний”, Дор ас-саҳобат ли ат-турос;
33. “Таҳрийж аҳадис шарҳ ал-ақоид ан-насафиййа”;
34. “Тазйин ал-ибора фий таҳсин ал-ишора”, Дор ас-саҳобат ли ат-турос, милодий 1990 йил;
35. “Таслийа ал-аъма ъан балиййат ал-ъума”, Дор ас-саҳобат ли ат-турос, милодий 1990 йил;
36. “Ташйиъ фуқаҳа ал-ҳанафиййа ли ташниъи суфаҳа аш-шофеъиййа”;
37. “Тотҳийр ат-товиййа фий таҳсийн ан-ниййа”, Дор ас-саҳобат ли ат-турос – Ал-мактаб ал-ислабий, милодий 1989 йил;
38. “Таъликот ал-Қори ъала суласиййот ал-Бухорий” (“Шарҳ сулосиййот ал-Бухорий”);
39. “Жамолайн ъала ал-жалолайн”;
40. “Ҳошийа ъала шарҳ ал-жаъбарий ли ал-қасида аш-шотибиййа”;
41. “Иқтида ал-ҳанафиййа би ас-садат аш-шофеъиййа”;
42. “Рисала фий байан сифот ан-набий соллаллоху алайҳи васаллам”;
43. “Рисала фий ал-жамъ байн ас-солатайн”;
44. “Рисала фий ҳимайат мазҳаб ал-имам Аби Ҳанифа”;
45. “Рисала фи ар-родд ман нассабаху ила танқийс ал-имам аш-шофеъий”;

Мулло Али ал-Қорининг тақвosi ва зуҳди. Имом Али ал-Қори дину диёнат, тақво, зуҳд ва ҳилмда бениҳоя эди. Буларнинг барчаси қилаётган амалларининг Аллоҳ учун эканлиги ва самимий ихлосидан эди.

Мулло Али ал-Қори ҳам худди Абу Ҳанифа, Суфён, Фузайл ибн Иёз ва Имом Аҳмадлар каби ўта тақволик эканлигидан султонлар ва бойларнинг таклифларини рад қилиб, улардан узоқ турди. Ҳокимларнинг тухфаларидан йироқ бўлиб, бирорта ҳам расмий давлат вазифаси борасидаги таклифларни қабул қилмаган. Ўша даврнинг золим ҳокимлари ва амалсиз олимларига қаршилиқ кўрсатарди. Ўз кўл меҳнати билан топган нарсаси билан ризкланарди. Унинг ҳар йили чиройли хат⁵¹ билан бир нусха мусхафи шариф ёзиб сотиши ва топган даромадининг бир йил давомида етиб туришини юқорида зикр қилиб ўтган эдик. Али ал-Қорининг таржимаи ҳолини ёзган баъзи уламолар бир йилда иккита мусхаф кўчиришини, иккисини сотиб, бирининг пулини Ҳарами шариф фақирларига садақа қилишини ва иккинчисининг пулини эса, ўз эҳтиёжи учун ишлатшини айтганлар. Бундан ташқари ёзган мусхафларининг атрофига тафсир ҳам ёзган. Бу тафсири ҳозирда Туркияда сақланади.

Шайх Муҳаммад Абд ал-Ҳалим ан-Нуъмоний аллома ҳақида шундай деган:

“Али ал-Қори кутобларини сотиб топган маблағга каноат қилиб яшарди. Шу каноати туфайли у зуҳд, иффат ва тақдирга ризолик, топганига кифоя қилиш даражасига етди. Одамларга кам аралашарди. Тақвosi ва ибодати кучли эди...”⁵²

Вафоти. Имом Мулло Али ал-Қори Маккаи Мукаррамада ҳижрий бир минг ўн тўртинчи йил (1014) Шаввол ойида (милодий ҳисобда 1636 йилда) вафот этди.⁵³

Маккаи Мукарраманинг машҳур ал-Муъалло қабристонига дафн қилинди.

Унинг вафоти ҳақидаги хабар Мисрга етиб борганида, Миср уламолари ал-Азҳар жомеъсида у кишининг илм ва динда пешволигини тақдирлаб, кўпчилик бўлиб ғойибдан жаноза намозини ўқидилар. Намозда қатнашганлар сони эса тўрт мингдан ортиқ кишидан иборат эди.⁵⁴ Бу эса, Ислом оламида алломанинг шуҳрати баландлигидан яна бир дарак эди.

⁵¹ Мулло Али ал-Қори сулс ва насх турларида жуда мохир хаттот ҳам бўлган.

⁵² “Ал-Имам Али ал-Қори ва асаруҳу фий илм ал-ҳадис”, 57 бет.

⁵³ “Таълийқот ас-сунна” 8 бет; “Хулоса ал-асар”, 3 жилд, 186 бет; “Самт ан-нужум”, 4 жилд, 394 бет.

⁵⁴ “Ан-ниқоя”, 1 жилд, 4 бет; Аш-Шавконий. “Ал-бадр ат-толеъ”.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Алимов У. Суннат ва Ҳадис. – Тошкент. Шарк, 2012.
2. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. –Тошкент.ТИУ,2007.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Олтин силсила. Ҳилол нашр. 2013.
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт.Тошкент-2008.
5. Бухорий. Алжомеъ ассаҳиҳ. – Қоҳира. Дорушшаъб, 1987.
6. Абу Довуд. Сунан. – Байрут. Дорул китаб аларабий, 1346 х.
7. Муслим. Алжомеъ ассаҳиҳ. –Байрут. Дорул жайл, 1989.
8. Ибн Можа. Сунан. – Байрут. Дорул фикр. 2001.
9. Табарий М. Тарихул умами вал мулук. –Мухсиния. 1988.
10. Зойфуллоҳ Роҳийлий. Имом абул Ҳасан Доракутний ва осорухул илмийя. –PDF. Вариант 2000.
11. Байҳакий. Сунани кубро. –Ҳайдаробод. Низомия, 1344 х.
12. Муҳаммад ибн Абдулғани. Аълум. –Байрут. Дорул илм.1980.
13. Самъоний. Ансоб. –Ҳинд. Доиратул маъориф.1385 х.
14. Ибн Касир. Албидоя ван Ниҳоя. –Байрут. Мактабатул маъориф.1966
15. Хатиб Бағдодий.Тарихи Бағдод. –Байрут. Дорул кутубул арабий.1980.